KOŠÍKÁŘŮV ROK ANEB JAK SE KROUTÍ PROUTÍ

BARBORA HRDINOVÁ
BLANKA SVOBODOVÁ

CPRESS

Košíkářův rok aneb

Jak se kroutí proutí

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.cpress.cz
www.albatrosmedia.cz

CPRESS

Blanka Svobodová, Barbora Hrdinová
Košíkářův rok aneb Jak se kroutí proutí – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2019

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA

Blanka Svobodová, Barbora Hrdinová

KOŠÍKÁŘŮV ROK

aneb Jak se kroutí proutí

CPress
Brno
2019

OBSAH

O košíkářství 7

Historie českého košíkářství 7

Čtení o vrbě 11

Vrba 12
Přehled vybraných druhů vrb 13

Jak připravit materiál a pečovat o výrobky 17

Nářadí a pomůcky 21

Tajemství proutěného košíku aneb základní pojmy a techniky 27

Žebrové koše – osnova a výplet 28
Rámové koše 29
Začínáme s pletením 29
Nastavení prutů 31
Nápletek 32
Přechod osnov ze dna do stěny koše 33
Přídavné osnovy 34
Dno košíku 34
Zavírka 35
Ucho koše 36

Košíkářův rok 39

Jaro 41

Pomlázka 46
Zdobná pomlázka – řetízková, točená 48
Opálka 52
Nápletek v opálce 58
Ucho ve stěně opálky 59

Léto 61

Další zpracování neloupaného proutí 62
Loupané proutí 63
Miska s třípárovou zavírkou – „začátečnická“ 64
Oválný podnos se sloupkovým uchem 70
Srdcový košík 76

Podzim 83

Další zpracování loupaného proutí 84
Výroba šén neúžených a úžených 85
Ostatní produkty vznikající v souvislosti s výrobou šén 85
Houžvení aneb kroucení prutů 86
Dětský houbák 87
Opletené ucho s rybí kostí 94
Zahradnický košík, oválné dno 98
Hranatý podnos s kroucenými uchy 107

Zima 113

Sklizeň proutí 114
Třídění sklizeného proutí 115
Příprava řízků 115
Příprava ucha a obručí z vrbových holí nebo lískových prutů 115
Věnce z čerstvého proutí 116
Hranaté dno zhotovené plátnovou vazbou 119
Nákupní košík s anglickou vrstvou a coem 122
Květinový koš s uchem 130
Zdroje literatury 135

O KOŠÍKÁŘSTVÍ

Historie českého košíkářství

Nebojte se, nebudeme vás nudit dlouhým úvodem, ale něco byste přece jen měli vědět. Už proto, že košíkářství patří mezi nejstarší lidská řemesla. Nejrůznější koše doprovází lidstvo od jeho počátků, mnohem déle než třeba keramické výrobky. Použité materiály však podléhaly snadno opotřebování a zkáze, a tak toho o dávných košíkářích a jejich práci víme jen relativně málo. Podobu nejstarších košů můžeme rekonstruovat podle archeologických nálezů, které však nejsou příliš bohaté. Novější košíkářské výrobky pak známe z fresek, maleb, soch a knižních popisů.

Počátky řemesla se datují do mladší doby kamenné, kdy se sice člověk stále ještě živil lovem a rybolovem, současně však začínal domestikovat zvířata a zpracovávat zrna divokých obilovin. Od toho se odvíjela potřeba uspořádat si k životu konkrétní místo, upravit si je proti vlivům počasí. Prvními košíkářskými pokusy proto byly nejspíše přístřešky proti nepřízni počasí stavěné z větví, rákosí a travin. Svědčí o tom například nálezy z mladšího neolitu v Bylanech. Později se člověk naučil spojovat dohromady rostlinná vlákna a využívat je pro výrobu dutých nádob pro uchování potravin, či pastí na zvířata. Dokladem jsou rybářské vrše z období Velké Moravy.

Téměř po celém světě existuje podobná tradice splétání přírodních materiálů do podoby nejrůznějších košíkářských výrobků. Ty nesou charakteristické regionální rysy. Jedním z nich je použitý materiál, který často vyzrazuje místní botanickou základnu. Na rozdíl od košíkářských technik existují materiály v daleko větší škále. Mezi nejčastěji používaná pletiva u nás patří vrbové proutí, žitná sláma či loubky. Plete se i z dalších materiálů, například z orobince nebo kukuřičného šustí.

První písemné zmínky o košíkářích u nás se objevují koncem 15. století. Z tohoto období se nám v jedné plzeňské zasypané studni dochovala unikátní proutěná miska v tažené technice se dnem upleteným na základě košíkářského kříže.

Zpočátku se jednalo o domácí výrobu pro vlastní potřebu. S postupem času se řemeslníci začali specializovat na určité typy výrobků, které prodávali na trzích, nebo je zhotovovali na objednávku přímo pro zákazníka. Výrobní sortiment byl široký, od hospodářských košů a košatin do vozů až po košíky užívané v domácnostech, jako misky, nákupní koše, koše na prádlo a později i pletený nábytek a kočárky. Luxusnější zboží pletli z loupaného a štípaného proutí, tyto výrobky označujeme jako tzv. jemnou práci, dodnes vysoce ceněnou.

Historické koše u nás najdeme v expozicích mnoha muzeí a skanzenů. V Národopisném muzeu v Praze jsou vystaveny výrobky jako je vrš na úhoře, nůše, opálky či zásobnice na obilí. Dále jsou zde k vidění některé zvykoslovné předměty. Exponáty jiných kultur najdeme v Náprstkově muzeu (indiánské či africké koše) či v Severočeském muzeu v Liberci (asijské koše). Specializované košíkářské muzeum bylo zřízeno v Morkovicích, kde navazuje na místní tradice bohaté košíkářské výroby.

Centra košíkářské výroby se vyvíjela zhruba od konce 18. století. Vzrůstající zájem o košíkářství můžeme sledovat v době průmyslové revoluce s vývojem manufaktur a vůbec největší rozkvět zažívá toto řemeslo na přelomu 19. a 20. století. Mezi hlavní střediska patřilo Zbraslavsko, Mělnicko, Čelákovice a oblast Polabí, Morkovice a Horní Planá.

Věhlas českého košíkářství přesáhnul i hranice Rakousko-Uherska. Naše výrobky byly žádané v celé Evropě.

V oblastech s významnou výrobou byly také často zakládány košíkářské školy. První z nich zaznamenáváme na Zbraslavi roku 1880. Tato škola byla následně přenesena do slepeckého ústavu. O několik let později byla založena košíkářská škola v Morkovicích, kde vydržela nejdéle. Ve třicátých letech minulého století tu dokonce vycházel i odborný košíkářský časopis. Další košíkářskou školou u nás byla škola se státní podporou v Mělníce a ještě několik menších škol, které však většinou zanikly po 2. světové válce. V současnosti je košíkářství vyučováno například na Střední umělecké škole textilních řemesel v Praze. Vzdělání v této oblasti se přesunulo spíše do soukromé sféry.

S nástupem komunismu u nás k došlo k velkému útlumu drobných řemeslníků. V důsledku znárodnění byly košíkářské dílny nuceny přejít pod správu rozsáhlejších výrobních družstev. Několik jich našlo útočiště pod hlavičkou Ústředí lidové umělecké tvorby. Toto období napáchalo ve vývoji řemesla nezanedbatelné škody. Nejen tím, že samostatní řemeslníci byli v podstatě nežádoucím elementem, ale i v povědomí veřejnosti, která košíkářskou výrobu považovala za přežitek.

Novodobí košíkáři jsou spíše vlci samotáři. Vycházejí z tradic svých předků a méně obvyklé postupy střeží jako rodinné stříbro. Větší firmy zabývající se košíkářskou výrobou můžete dnes spočítat na prstech jedné ruky. Díky nesourodé povaze materiálu nelze v košíkářském odvětví nahradit práci rukou strojní výrobou. Do jisté míry se podařilo zmechanizovat pouze sklizeň proutí. Dlužno podotknout, že většina dostupného materiálu, který lze u nás zakoupit, nepochází z české produkce, ale je dovážen z Polska nebo z Asie. Totéž platí i pro dovoz hotových výrobků, kdy našim košíkářům konkurují cenově podhodnocené košíky ze zemí s levnější pracovní silou.

Ačkoli v dnešní době plastů byly mnohé tradiční košíkářské výrobky nahrazeny moderními ekvivalenty, nelze naštěstí říci, že by tohle krásné řemeslo zcela vymřelo. Naopak se zdá, že dnes české košíkářství prožívá jistou renesanci díky vzrůstajícímu zájmu designerů i široké laické veřejnosti. Držíte-li v rukou naši knihu, jste toho jasným důkazem.

ČTENÍ O VRBĚ

Vrba

Vrbu a košíkářství můžeme jistě považovat za nerozlučnou dvojici. Právě v našich podnebných podmínkách je základním materiálem košíkářů bezesporu vrbové proutí.

Vrba je velmi rozšířená dřevina, roste v mírném i chladném pásmu všech světadílů, vyskytuje se ale i v subtropech či za polárním kruhem. Je to rostlina nížin a povětšinou bývá ve vyšší podobě stromovitého či keřovitého vzrůstu, přesto na ni můžete narazit i vysoko v horách ve formě zakrslého keříku. Je nenáročná na pěstování, roste nejlépe ve vlhčích půdách hlinitých či hlinitopísčitých. Na březích toků i rybníků plní funkci zpevňování břehů. Jinde je zas využívána její úžasná schopnost dekontaminace půdy i vody – dokáže vstřebávat prvky těžkých kovů. Nelze opominout také význam vrby v oblasti medicíny, neb právě ve vrbové kůře byl v 19. století poprvé objeven salicin, jenž se stal posléze základem pro výrobu aspirinu. Některé vrby jsou pěstovány výhradně pro okrasné účely. Jedná se především o převislé vrby smuteční a kroucené kultivary (S. × sepulcralis, S. × pendulina Wender., S. alba, Tristis) či nízké a zakrslé vrby (S. herbacea), s nimiž se setkáváme v parcích, zahradách nebo arboretech.

Salix je latinské označení pro rod „vrba" s četnými druhy, odrůdami a typy, k jejichž určování jsou pro botanika směrodatné především listy a květenství, nikoliv košíkáři prioritně posuzovaný vzrůst, kvalita a barevnost proutí. Právě tyto vlastnosti se snadno mění v závislosti na půdních a podnebných podmínkách.

Vzhledem k tomu, že se vrba snadno kříží a množí, vyskytuje se v přírodě až na dva tisíce druhů vrb. Na našem území existuje celkem 22 druhů (včetně jednoho vyhynulého), které jsou považovány za původní. V ostatních případech se jedná o kříženec či dovezené druhy, spolu s nimi bychom u nás napočítali na 70 odlišných rostlin, nicméně pro košíkářské účely jsou vhodné jen některé z nich. S vývojem řemesla se rozšířilo šlechtění vrb a zakládaly se košíkářské plantáže zvané prutníky s odrůdami určenými přímo k pletení. Vyhledávanými vlastnostmi košíkářských vrb jsou pružnost a ohebnost větví, délka prutů, hladkost, pevnost, odolnost vůči chorobám, škůdcům či vlivům počasí (mrazíky, krupobití), výtěžnost proutí a v neposlední řadě také barva proutí.

Jednou z nejstarších pletařsky vhodných vrb je **vrba košíkářská (konopina, *Salix viminalis L.)***, která je přirozeně rozšířena ve východní Evropě a v Asii. Dlouhé středně silné až silné pruty bývají hladké a bez postranních větviček. Po vyloupání z mízy má proutí bílou barvu a vařené světle červenou. Má poměrně velkou středovou dřeň a drobnější světle zelená odrůda se hodí spíše na stloukané práce. Delší konopina tmavě zelená až hnědozelená se hodí na výrobu šén.

Skoro po celé Evropě a na Sibiři najdeme **vrbu mandlovou *(Salix amygdalina L.)***, jinak též **vrbu trojmužnou *(Salix triandra L.)***, odrůdu s velmi houževnatým a pevným proutím, které se neláme a bývá poměrně kónického tvaru. Mandlovka se však ráda větví a nevýhodou je též malá odolnost vůči škůdcům a krupobití. Kůra bývá zeleno šedé až zeleno tmavě hnědé barvy, někdy skvrnitá. Velmi dobře se loupe, pruty jsou po vyloupání čistě bílé a vařené proutí krásně červené. Ve stloukané práci se používá především na osnovy a osnovní kříže. Hodí se i k výrobě šén. Výrobky z této vrby bývají trvanlivé.

Odrůdou velmi skromnou na půdní podmínky i stanoviště je **vrba nachová *(rakovice, zlatolýč, Salix purpurea L.)***, vrba divoce rostoucí v Evropě či mírném pásmu Asie, pěstovaná též v severní Americe a jinde. Rakovice má četné odrůdy a formy jako například Uralensis. Vyznačuje se málo větvenými tenkými, hladkými, pružnými

a pevnými proutky zelenožluté až červenohnědé barvy, mízované proutí má špinavě bílou barvu, vařené barvu nažloutlou. Velmi dobře vzdoruje chorobám a škůdcům, roste však pomaleji a dává menší výnosy.

Původně ze Severní Ameriky pochází **vrba americká *(Salix Americana)***, dovezená koncem 19. století do Evropy, kde se stala velmi oblíbenou. Kůra je ve spodní části prutu světlezelená a v horní části se ztmavuje až do tmavohnědé, někdy ojíněné. Amerikánka je považována za nejkvalitnější pro košíkářské účely, dobře se loupe, po vyloupání je leskle bílá či zlatohnědé barvy. Vyžaduje písčitohlinitou půdu, v mokrých a příliš výživných půdách roste rychleji avšak proutí je pak křehké a lámavé. Jsou pro ni typické nápadné srdčité palisty, přisedlé lístečky u vzpřímených listů. Je poměrně choulostivá na škůdce a choroby.

Mezi další vrby častěji využívané v košíkářství patří **vrba červená *(Salix rubra Huds.*)**, jedná se o kříženec vrby nachové a konopiny. V umělé míze se špatně loupe, avšak sklizená v době vegetace se loupe dobře, vařená taktéž.

Dalším křížencem, tentokrát vrby mandlové a konopiny, je **vrba rakytníkolistá *(Salix hippophaifolia Thuill)*.** Proutí má žlutohnědou barvu až hnědočervenou barvu, je dlouhé, tenké, hladké, pevné a nelámavé.

Velmi rozšířená u nás je i **vrba bílá *(Salix alba L.)*** rostoucí hojně podél toků a v nížinách. Proutí má barvu hnědozelenou až hnědočervenou a mezi její odrůdy patří **vrba bílá žloutková *(Salix alba L. Vitellina)*,** s kůrou žluté až žlutočervené barvy na sluneční straně. Ta má kratší silnější proutí, které se často větví. Je houževnatá a hodí se na pletení pomlázek, vázání a kroucení.

Vrbu volně nalezenou v přírodě není snadné správně botanicky zařadit, avšak je možné posoudit, zda je proutí vůbec vhodné k pletení. Některé vlastnosti rozpoznáme již pohledem a těmi jsou délka, štíhlost, hladkost a nerozvětvenost. Je třeba však udělat ještě zkoušku lámavosti. Pouhým ohnutím do pravého úhlu přes prst zjistíme, zda prut praská, pokud vydrží dokonce otočku, zdá se být kvalitní.

Přehled vybraných druhů vrb

Původní:

- **košíkářská** *(Salix viminalis L.)* - lidově „konopina“
- **mandlová** *(Salix amygdalina L.)* – „mandlovka“
- **trojmužná** *(Salix triandra L.)* - „mandlovka“
- **pětimužná** *(Salix pentandra L.)*
- **nachová** *(Salix purpurea L.)* – „rakovice“ či „zlatolýč“
- **bílá** *(Salix alba L.)* – „potočnice“
- **bílá žloutková** *(Salix alba L. Vitellina) - odrůdou vrby bílé*
- **lýkovcová** *(Salix daphnoides Vill.)*
- **křehká** *(Salix fragilis L.)*
- **jíva** *(Salix caprea L.)*
- **černající** (*Salix myrsinifolia Salisb.)*
- **šedá** *(Salix elaeagnos Scop.)*
- **laponská (***Salix lapponum L.)*
- **plazivá** *(Salix repens L.)*
- **rozmarýnolistá** *(Salix rosmarinifolia L.)*
- **ušatá** *(Salix aurita L.)*
- **borůvkovitá** (*Salix myrtilloides L.)*
- **bylinná** (*Salix herbacea L.)*
- **popelavá** *(Salix cinerea L.)*
- **slezská** *(Salix silesiaca Willd.)*
- **velkolistá** *(Salix appendiculata Vill.)*
- **bledá** *(Salix starkeana Willd.)*
- **hrotolistá** *(Salix hastata L.)*
- **dvoubarvá** *(Salix bicolor Ehrh. ex Willd.)*

Původní kříženci:

- **červená** *(Salix x rubra Huds.) = S. purpurea x S. viminalis*
- ***zmrzlá*** *(x) – „zmrzlice"*
- **rakytníkolistá** *(Salix mollissima Ehrh.* či *x hippophaifolia Thuill.) = S. triandra* x *S. viminalis*
- **drsná** *(Salix x dasyclados Wimm.)*

Nepůvodní:

- **americká** *(Salix americana)* – „amerikánka"
- **babylonská** *(Salix babylonica L.)*
- **ostrolistá** resp. špičatolistá *(Salix acutifolia Willd.)* – „kaspická"
- **japonská** *(Salix integra Hakuro nishiki)*
- **kroucená** *(Salix matsudana Koidzumi ‚Tortuosa')*
- **bílá smuteční** *(Salix alba L. ‚Tristis')*

Vegetativní orgány vrby

Tak jako většina představenstva rostlinné říše i vrba se skládá z částí, jimiž jsou kořen, stonek respektive prut či kmen, list a květenství. Ačkoli k pletařským účelům využíváme výhradně jednoleté výhonky prutů – tzv. letorosty, neméně důležité k jejich správnému růstu jsou i ostatní orgány.

Nejméně patrné jsou **kořeny**, o nichž se říká, že jejich bohatost je v přímé úměře se samotnou výnosností proutí. Hlavní kořen se při vegetativním množení tvoří ze sázenky a plní funkci upevňovací a zásobovací, ukládají se zde voda a živiny. Vlásečnicové kořeny pak tyto živiny přijímají z půdy a hloubkové jsou silnější kořeny jdoucí za vodou. V praxi pak rozlišujeme vrby hlubokokořenící (S. amygdalina, S. purpurea či S. alba) a mělkokořenící (S. viminalis či S. americana).

Košíkářsky nejzajímavější částí je stonek neboli **prut.** Abychom získali prut vhodný k pletení, je třeba vrbu každoročně u země seřezávat, čímž vytváříme jakýsi pařez lidově zvaný „babka". Pokud vrbu stříháme výš a zůstává i část kmene, nazýváme tento pařez „hlavou". Nové jednoleté výhonky začínají růst z pařezu vždy na začátku vegetačního období zhruba v dubnu, nejvyššího stupně vývoje dosahují v červnu. V průběhu léta pak dochází ke zpomalení růstu prutů, k jejich dozrávání a dřevnatění. Zhruba koncem října je již proutí vyzrálé, čeká se jen na opad listí, aby bylo možné ho sklízet. Tvar vrbového prutu je typicky kónický, průměr prutu pak bývá v určitém poměru k délce. Pro lepší představu zde uvádíme, že na 1mm průměru připadá cca 150–300 mm délky prutu. Spodní silnější konec označujeme jako *pata* a horní tenký konec pak jako *špička*. Prut roste v mírném oblouku, čímž rozlišujeme také *záda* (vypouklá strana) a *břicho* (vnitřní strana). Kůra prutů bývá různě zbarvena, což je ovlivněno druhem i půdním složením, své v tomto ohledu dělá i slunce. Můžeme pozorovat, že na sluneční straně bývá proutí vybarvenější. Barevnost kůry oceníme zejména při práci s neloupaným materiálem. Někdy se setkáváme též s ojíněním či ochmýřením kůry.

Ani **listy** nelze u vrby opominout. I když v době sklizně už po nich většinou není ani památky, plní v době vegetace důležitou funkci asimilace. Listy u vrb mají krátký řapík a bývají seskupeny většinou střídavě. Setkáváme se s různými tvary od úzce kopinatého (S. viminalis) až po vejčitý. Okraje listů bývají rovněž různé – pilovité, celokrajné či zvlněné. Některé vrby mají navíc drobné přisedlé lístečky zvané **palisty**, které jsou pro botaniky důležitým rozlišovacím znakem druhů.

V neposlední řadě sem patří samotné **květenství** vrb, které je lidově též označováno jako „kočičky". Tyto květy bez okvětních plátků jsou uskupené do jehněd a porostlé bělošedavými chloupky. Rozlišujeme květy samičí (pestíkové) a samčí (prašníkové). Jelikož vrba je rostlina